فصلنامه علمی – ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره سیزدهم، زمستان ۱۳۹۴- صفحه ۳۹-۵۲

بررسی موضوع ربا در قراردادهای «قرض‌الحسنه» رایج در سیستم تأمین مالی ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۷ تاریخ پذیرش:۱۳۹۴/۶/۱۶

محمد لشکری *
سید محمد حسینی **
محمد علی معدنی ***

چکیده

ربا در شرع اسلام به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مفاسد اقتصاد مطرح است که عموماً در قرض مصداق پیدا می‌کند و از سویی قرض به‌عنوان یکی از روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در بانکداری بدون ربای ایران مورد استفاده است؛ لذا به نظر می‌رسد که مراقبت از قراردادهای قرض جهت جلوگیری از ایجاد ربا یا شبهه آن ضروری باشد.

استفتائات صورت گرفته از مراجع عظام تقلید و نظراتی که ایشان درباره عملکرد بانک‌ها و برخی صندوق‌های قرض‌الحسنه ابراز داشته‌اند، ایرادات مهمی در بکار بردن قرض در سیستم تأمین مالی کشور را ثابت می‌کند.

این مقاله کوشیده است تا با روش توصیفی- تحلیلی به بررسی و آسیب‌شناسی عملکرد سیستم تأمین مالی ایران در استفاده از عقد قرض تحت عنوان قرض‌الحسنه بپردازد. نتایج به‌دست آمده از این تحلیل تأیید دیدگاه برخی مراجع در مورد وجود ربا در قراردادهای قرضی رایج در نظام تأمین مالی کشور را در بر دارد. از طرف دیگر این نتایج، حضور این شیوه تأمین مالی را با توجه به ماهیت بانک و همچنین مدل پیاده‌سازی آن را به دلیل شرایط تورمی اقتصادی ایران مناسب نمی‌دانند. در انتها جهت برون‌رفت از چالش‌های یادشده پیشنهادهایی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: *قرض‌الحسنه، ربا، بانک، صندوق قرض‌الحسنه*
طبقه بندی JEL: G28 ،G21 ،E24،Z12.

* دانشیار دانشگاه پیام نور Lashkarym@yahoo.com
** استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی hoseini42@gmail.com
*** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور،(نویسنده مسئول) Maadany.moh@gmail.com

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

مقدمه

اسلام با تحریم قرض ربوی، یکی از سهل‌الوصول‌ترین راه‌ها برای تأمین مالی را مسدود نمود. بااین‌وجود عقود و قراردادهای دیگری را جهت رفع نیازهای مالی مسلمین مورد تأیید قرار داده است. با ورود بانک به جوامع اسلامی، به‌عنوان مؤسسه واسط میان عرضه‌کنندگان و متقاضیان وجوه و نظر به ربوی بودن ابزار بانکداری سنتی، اندیشمندان مسلمان اقدام به طراحی راهکارهایی برای استفاده از نهاد بانک در جامعه اسلامی نمودند. بر اساس چنین طرح‌هایی عقود اسلامی مبنای تشکیل بانکداری اسلامی در برابر بانکداری ربوی شدند. یکی از عقود مورد نظر اسلام برای تأمین مالی، قرض بدون ربا یا قرض‌الحسنه است.

بدون شک، قرض‌الحسنه از آموزه‌های والای اسلامی است و در روایات بسیاری به فضیلت آن تصریح شده است (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۳: ۲۶). از جهت عملکرد اقتصادی نیز حضور روزافزون صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران به مدت چهار دهه و گره‌گشایی آنان از مشکلات مردم می‌تواند بیانگر نقش مثبت قرارداد قرض‌الحسنه در زندگی اجتماعی مردم باشد.

بر خلاف سادگی تئوریک، بانکداری بدون ربا در عمل با مسائل پیچیده و متعددی روبه‌رو شده است تا آنجا که شبهات متعددی در مورد ربوی بودن عملکرد بانک‌های بدون ربا بیان می‌شود. در ایران صندوق‌های قرض‌الحسنه، بانک‌ها، دولت و ادارات و سازمان‌ها با استفاده از عقد قرض‌الحسنه اقدام به تأمین مالی می‌کنند. با توجه به اینکه قرض بستر اصلی ربا را تشکیل می‌دهد، توجه به مسئله‌ی ربا در این قراردادها لازم به نظر می‌رسد.

۱. بیان مسئله

مهم‌ترین مسئله در عقد قرض، ممنوعیت رباست. بنا به این قاعده‌ی صریح اسلامی هر گونه شرط، مبنی بر دریافت و پرداخت اضافه بر اصل بدهی در قرض حرام است لذا عقد قرض که به قرض‌الحسنه معروف شده یک عقد غیرانتفاعی می‌باشد. بااین‌حال قرض‌الحسنه به‌عنوان یکی از عقود بانکداری اسلامی در ایران و برخی دیگر از کشورها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

همچنین با توجه به عدم امکان ارائه سود به سپرده‌های قرض‌الحسنه در بانکداری بدون ربا، سپرده‌های قرض‌الحسنه طی شرایط تورمی بیشترین تأثیر را می‌پذیرند و از کارایی آن‌ها کاسته می‌شود. زیان ناشی از تورم موجب کاهش سهم سپرده‌های مبتنی بر قرض در مقایسه با سپرده‌های سرمایه‌گذاری می‌شود. در واقع رویکرد جامعه نسبت به قرض‌الحسنه تحت تأثیر قرار می‌گیرد (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۲۳).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

۲. ادبیات موضوع و پیشینه تحقیق

طی بیش از سه دهه فعالیت رسمی بانکداری بدون ربا در ایران، اظهارنظرهای متعدد و گوناگونی پیرامون شیوه‌ها و ابزار تأمین مالی بدون ربا و کارایی و مشروعیت آنها شده است. در زیر به برخی آثار اندیشمندان پیرامون عقد قرض و کاربرد آن در نظام تأمین مالی ایران می‌پردازیم.

مجید حبیبیان نقیبی (۱۳۸۳) با نگرشی تفسیری- روایی در صدد تصحیح روش اثبات صحت و مشروعیت نهاد قرض‌الحسنه است. وی با ارائه دلایل مستند، به این نتیجه می‌رسد که هرگونه تردید در صحت و مشروعیت قرض‌الحسنه بی‌اساس است.

عرب مازار و کیقبادی (۱۳۸۵) به بررسی ابعاد گوناگون حضور قرض‌الحسنه در نظام بانکی پرداخته‌اند و سعی در شناسایی نقاط ضعف و قدرت شبکه بانکی در استفاده از این ابزار دارند. ایشان با ارائه آمار، کاهش رویکرد به حساب‌های قرض‌الحسنه را نشان داده و رویکرد مردم به کسب منفعت مادی، فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه و تورم را از دلایل آن معرفی می‌کنند.

عباسی و صدر (۱۳۸۴) به محاسبه هزینه تسهیلات قرض‌الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود پرداختند. آنها با استفاده از روش ABC یا هزینه‌یابی بر مبنای فعالیت، سعی دارند هزینه‌ای که بانک کشاورزی به جهت قرض دادن طی سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۷۹ متحمل شده را محاسبه کرده و آن را با هزینه سایر عقود مقایسه کنند. بر اساس نتایج پژوهش آنها از سال 1376هزینه هر عقد قرض‌الحسنه از تمام عقود دیگر برای عرضه تسهیلات کمتراست و می‌توان انتظار داشت با افزایش یک درصدی تعداد عقدهای قرض‌الحسنه، هزینه متوسط عقدهای قرض‌الحسنه ۰/۵۸ درصد کاهش یابد.

سلیمی فر و ابوترابی (۱۳۹۰) مدل جدید تجهیز و تخصیص منابع بانکی با رویکرد تعدیل نقش پول را ارائه کردند. آنها با روش توصیفی- تحلیلی کوشیده‌اند مدلی ارائه کنند تا در وضعیت تورمی، کارایی قابل قبولی در اجرا داشته باشد. این مدل تجهیز و تخصیص منابع را نه بر اساس قراردادهای پولی؛ بلکه بر مبنای پشتوانه‌ای شامل سبدی از دارایی‌های مالی و واقعی مطرح می‌سازد. بر اساس تحقیقات ایشان طلا قابلیت حفظ ارزش را در شرایط تورمی دارد.

یزدانی (۱۳۹۰) قرض‌الحسنه و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی را بررسی و به تبیین ماهیت قرض‌الحسنه و آثار اجتماعی – اقتصادی این شیوه تأمین مالی می‌پردازد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

نتیجه پژوهش وی این است که قرض‌الحسنه آثار مثبتی در تأمین نیازهای اجتماعی، مصرف، پس انداز، خلق پول و کاهش نابرابری اقتصادی دارد.

موسویان (۱۳۸۲) وضعیت صندوق‌های قرض‌الحسنه را مورد بررسی قرار داده است. وی لزوم سامان‌دهی این مؤسسات را یادآور شده و بر اساس دیدگاه کلی خود که تفکیک بانک‌ها بر اساس ماهیت عقود تأمین مالی است، بانک‌های تخصصی قرض‌الحسنه را پیشنهاد می‌دهد.

حسن‌زاده و کاظمی (۱۳۸۳) به بررسی مشکلات و بحران‌هایی که برخی صندوق‌های قرض‌الحسنه با عملکرد خود و بدون نظارت بانک مرکزی در بازار مالی کشور ایجاد می‌کنند، پرداخته‌اند. ایشان از جمله اخلال‌ها به رشد نقدینگی، افزایش ضریب فزاینده پولی و در پی آن، افزایش نرخ تورم، عدم تعهد به سپرده ذخیره قانونی و وام‌ده‌ی بیش‌ازحد و فعالیت‌های صوری و پول‌شویی اشاره می‌کنند و در پایان راهکارهایی جهت ادامه حیات این صندوق‌ها با نظارت کامل بانک مرکزی ارائه می‌دهند.

۳. پرسش پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به سه پرسش زیر است:

آیا شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع که بر اساس عقد قرض در بانکداری بدون ربای ایران شکل‌گرفته‌اند ربوی‌اند؟

در صورت ربوی بودن این شیوه‌ها چگونه می‌توان آن‌ها را اصلاح نمود؟

آیا قرض یک شیوه تأمین مالی مناسب برای فعالیت‌های بانکی است؟

۴. قرض

قرض از نظر لغوی به معنای بریدن و جدا کردن است (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۱۴). به‌طوری که در زبان عربی به قیچی مقراض گفته می‌شود. در واقع فرد با قرض دادن چیزی آن را از ملکیت خویش درآورده به دیگری تملیک می‌کند تا وی در آینده، مجدداً عین، مثل یا قیمت یوم الرد آن را بازپرداخت نماید (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۳: ۱۲).

برخی قرض را به دو نوع قرض ربوی و قرض‌الحسنه تقسیم می‌کنند. قرض ربوی آن است که در ازای قرض و علاوه بر اصل مال، چیز دیگری نیز داده شود؛ و قرض‌الحسنه بازپرداخت اصل قرض بدون زیادی است. از آن جا که قرض ربوی حرام دانسته شده، لذا منظور از قرض همان قرض‌الحسنه هست. قرض‌الحسنه در اسلام از اعمال بسیار پر فضیلت است؛ اما

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

چون بنا بر دستور صریح اسلام ربح و سود مادی در آن نیست، لذا به‌مانند دیگر عقود و شیوه‌های تأمین مالی، یک مبحث صرفاً اقتصادی نیست و نیات خداپسندانه در آن جایگاه ویژه‌ای دارند.

در احادیث و روایات دریافت قرض و مدیون شدن مکروه دانسته شده است. با توجه به اینکه قرض در واقع یک ابزار تأمین مالی رایگان است، لذا دریافت آن مکروه شده تا تنها نیازمندان به سمت دریافت آن بروند و در شرایط عادی صاحب مال بتواند از مال خود با استفاده از دیگر عقود و ابزارهای مشروع کسب سود کند.

برخی قرض‌الحسنه را مخصوص نیازمندان ذکر کرده‌اند؛ و دو رکن قرض‌الحسنه را نیاز قرض‌گیرنده و نیت خیر قرض‌دهنده عنوان می‌کنند (یزدانی،۱۳۹۰: ۲۹) و (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۵). در این راستا به روایاتی از معصومین می‌توان رجوع کرد بر این اساس می‌توان قرض را به دو دسته ربوی و غیر ربوی تقسیم کرد. قرض غیرربوی نیز از طیف قرض با ربای حلال تا قرض‌الحسنه گسترده می‌شود که شاخص نیت خداپسندانه تعیین‌کننده نوع قرض غیرربوی خواهد بود.

۵. ربا

واژه‌ی «ربا» کلمه‌ای عربی به معنی زیادشدن و عرفاً به معنای گرفتن زیاده در قرض است (موسویان، ۱۳۹۱: ۲۳۰). اگر این زیاده در ابتدا شرط شده باشد، ربای حرام و اگر شرط نشده باشد ربای حلال است. حاتم پور کرمانی بیان می‌کند: منشأ کاربرد عنوان یادشده در کلمات فقها، روایتی از امام صادق علیه السّلام بدین مضمون است که ربا دو گونه است :حلال و حرام. (الرّبا ربائان احدهما حلال و الاخر حرام (تفسیر نمونه، ج ۱۶: ۴۴۵)). ربای حلال، آن است که شخصی مالی به دیگری قرض دهد به طمع اینکه قرض گیرنده بیشتر از مقدار قرض به او برگرداند، بدون آنکه هنگام قرض چنین شرطی کرده باشد. در این صورت، اگر قرض گیرنده، بیشتر از مقدار دریافتی به قرض دهنده برگرداند، مقدار زیادی بر او حلال است؛ هرچند از پاداش قرض‌الحسنه محروم خواهد شد. در مجموع منظور از ربا، ربای حرام است.

ربا به دو نوع ربای قرضی و ربای معاملی نیز قابل تقسیم است.

ربای قرضی آن مقدار اضافه بر مبلغ قرض است که قرض گیرنده به خاطر قرضی که می‌گیرد به قرض دهنده می‌دهد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

ربای معاملی عبارت است از فروش کالای مکیل یا موزون در برابر کالای هم جنس آن به مقدار زیادتر (خامنه‌ای، ۱۳۸۲: ۳۹۹).

۶. سپرده‌های مبتنی بر قرض

در حال حاضر سپرده‌های مبتنی بر قرض در نظام بانکداری ایران به دو دسته تقسیم می‌شوند:

سپرده قرض‌الحسنه جاری

سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز

در بانکداری سنتی به سپرده پس‌انداز سود تعلق می‌گیرد و بازپرداخت آن غالباً عند-المطالبه انجام می‌شود اگر چه در برخی کشورها بانک‌ها می‌توانند بازپرداخت را تا مدتی به تأخیر بیاندازند؛ لذا این حساب را می‌توان معادل سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت با سود روزشمار در نظام بانکداری ایران دانست. سپرده قرض‌الحسنه جاری از جهت ماهیت حقوقی و نحوه عملکرد مانند سپرده دیداری در بانک‌های سنتی است (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۱۷).

وجوه فراهم‌شده از این حساب‌ها با توجه به ماهیت قرض به مالکیت بانک در آمده، جزء منابع بانک خواهد بود. بانک‌ها می‌توانند با رعایت سپرده قانونی و ذخایر احتیاطی، باقیمانده وجوه را از طریق عقود مندرج در ماده ۳، به‌کار گرفته، سود کسب کنند (موسویان، ۱۳۸۳: ۳۷).

در زمینه‌ی عملکرد مؤسسات مختلف بانکی، دولتی و صندوق‌های قرض‌الحسنه در دریافت و پرداخت قرض، تحت عنوان قرض‌الحسنه به بررسی چهار نکته می‌پردازیم.

کارمزد اعطای قرض‌الحسنه

مشروط کردن پرداخت قرض‌الحسنه.

مشوق‌های در نظر گرفته‌شده برای سپرده‌گذاران در حساب‌های قرض‌الحسنه

حضور قرض‌الحسنه به‌عنوان عقدی غیرانتفاعی در عملیات بانک که مؤسسه‌ای انتفاعی است.

۷. کارمزد اعطای قرض‌الحسنه

دریافت کارمزد می‌تواند به‌صورت یک حیله برای دریافت ربا باشد. به این صورت که پرداخت‌کننده‌ی وجه جهت مزد کار خود دریافت اضافه را شرط کند و دریافت اضافه برای وی

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

منفعت داشته باشد یا تحت عنوان جعاله پولی قرض داده شود و جعل دریافت شود. ازآنجاکه در چنین مبادلاتی دریافت سود (ربا) نیت شده، حیله حرام است.

بنا به فتوای مراجع تقلید وحید خراسانی (استفتاءات، س ۸۰۷)، خامنه‌ای (اجوبه الاستفتاءات، س ۱۷۸۶)، فاضل لنکرانی (جامع‌المسائل، ج ۱، س ۱۰۸۸) و مکارم شیرازی (استفتاءات، ج ۱، س ۶۶۵ و توضیح‌المسائل، م ۴۲۷) برای آنکه دریافت کارمزد در قبال ارائه‌ی تسهیلات قرض‌الحسنه بلااشکال باشد باید دقت شود تا آنچه تحت عنوان کارمزد دریافت می‌شود، در ازای آن دسته از هزینه‌های فرد یا مؤسسه‌ی پرداخت کننده باشد که ناشی از اعطای قرض است. به‌عنوان مثال قرض دهنده نباید ۲۰۰۰۰ تومان کارمزد بگیرد، قسمتی را جهت جبران هزینه‌های خود و باقی را به‌عنوان سود به حساب آورد. در مقابل مراجع فوق آیات عظام بهجت، تبریزی، سیستانی و صافی گلپایگانی معتقدند گرفتن کارمزد حرام است؛ هر چند آنچه که گرفته می‌شود، در حقیقت برای مخارج صندوق و حقوق کارمندان باشد.

در ایران کارمزد رسمی قرض‌الحسنه که توسط نظام بانکی و برخی صندوق‌های قرض‌الحسنه دریافت می‌شود، ۴ درصد است. درباره‌ی این نرخ دو مشکل قابل طرح است.

۱) دریافت کارمزد به‌صورت درصدی

از آنجاکه هزینه‌ی پرداخت یک میلیون یا دو میلیون تومان قرض تفاوتی ندارد، کم و زیادشدن مبلغ کارمزد با درصد ثابت آن، مشکل دارد. البته برخی مؤسسات (مانند انصار القائم نیشابور) با دانستن میزان هزینه‌ها و پیش‌بینی توان خود برای اعطای وام یک کارمزد درصدی کلی به‌دست می‌آورند و به‌این‌ترتیب هزینه‌های خود را بین وام‌گیرندگان تقسیم می‌کنند. در صورتی‌که کارمزدهای دریافتی بیشتر از هزینه‌های دوره مالی شود، دریافتی اضافه در حسابی برای آینده پس‌انداز می‌شود تا جبران کمبودهای احتمالی را بکند، یا در دوره‌ی بعد، از پیش‌بینی هزینه کم می‌شود. اگر چه این کار کاملاً عادلانه نیست اما ربا محقق نمی‌شود چرا که وام‌گیرندگان تنها هزینه‌ها را پرداخت می‌کنند و سودی عاید مؤسسه نمی‌شود.

۲) نرخ ۴ درصدی ثابت کارمزد

همان طور که گفته شد برخی مؤسسات قرض‌الحسنه نرخ کارمزد را بر اساس هزینه‌های خود تنظیم می‌کنند، لذا با گسترش کار و افزایش مبالغ وام از درصد کارمزد می‌کاهند. به‌عنوان مثال مؤسسه‌ی انصار القائم نیشابور درصد کارمزد خود را به یک درصد رسانده‌اند و بانک قرض‌الحسنه رسالت با دو درصد کارمزد به اعطای وام می‌پردازد. بر اساس مطالعه‌ای که بر روی هزینه‌ی اجرای عقود انجام شده است، به فرض ثابت بودن سایر متغیرها، اگر تعداد

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

عقدهای قرض‌الحسنه یک درصد افزایش یابد، هزینه واقعی هر عقد قرض‌الحسنه به طور متوسط ۰/۵۸ درصد کاهش می‌یابد (عباسی و صدر، ۱۳۸۴: ۳۹). در این میان کارمزد ۴ درصدی نظام بانکی سال‌هاست که ثابت مانده است که نشان‌دهنده‌ی عدم توجه به اصل عدم وجود حساب سود وابسته به حجم عملیات قرض‌الحسنه یا زیان بانک در صورت پرداخت وام با کارمزد ۴ درصدی است. این مسئله در برخی صندوق‌های وام ادارات و شرکت‌ها پررنگ‌تر است چرا که هزینه‌ی عملیات آنها بسیار کم و تقریباً صفر است اما به تبعیت از سیستم بانکی اقدام به دریافت کارمزد می‌کنند.

در مورد اخذ کارمزد ممکن است این‌گونه استدلال شود که بانک به نمایندگی از دولت، منابع تخصیص داده‌شده از سوی آن را در اختیار افراد حقیقی و حقوقی که دولت مشخص می‌کند، می‌گذارد. در این صورت کارمزد دریافتی بانک می‌تواند به‌عنوان حق‌الوکاله به حساب سود نیز واریز شود. در پاسخ به این استدلال باید توجه کرد که بانک‌های عامل اعطای چنین تسهیلاتی دولتی‌اند؛ بنابراین سود بانک در واقع سود دولت و ربا خواهد بود. از آنجا که در چنین مبادله‌ای مهم سود نبردن دولت است، احتمالاً وساطت بانک‌های خصوصی و اخذ سود توسط بانک تحت عنوان حق‌الوکاله، به‌شرط آنکه دولت به هیچ شکلی در آنها سهام‌دار نباشد بلااشکال است.

۸. مشروط کردن پرداخت قرض‌الحسنه

آنچه در برخی از بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه رایج بوده است، پرداخت وام (قرض-الحسنه) به‌شرط داشتن حساب فعال و تعیین وام پرداختی و شرایط آن بر اساس فرمول مشخص و استفاده از میانگین مانده‌حساب به‌عنوان متغیر آن است.

از مشخصات اصلی ربا این است که به‌جز بازپرداخت اصل دین رد اضافه‌ای شرط شود. اگر چه در حالت معمول ربا، مقداری پول در برابر مقدار بیشتری پول به قرض داده می‌شود اما ربح پول می‌تواند غیر از پول باشد مانند اینکه کار کردن رایگان یا انجام هر فعلی که ارزش مادی دارد شرط شود. به عنوان مثال، حتی قرض دادن به‌شرط آموزش قرآن نیز ربا است.

در اختیار داشتن سرمایه به‌عنوان یکی از نهاده‌های تولید یک فرصت است بنابراین قرض دادن پول هزینه فرصت و قرض گرفتن آن منفعت در بر دارد. بنا به فتوای آیات عظام صافی گلپایگانی، سیستانی، وحید خراسانی، فاضل لنکرانی و بهجت قرض دادن به‌شرط قرض گرفتن ربوی است؛ اما آیت‌الله مکارم درباره شرط صندوق‌های قرض‌الحسنه معتقدند: هرگاه این شرط

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

برای اعطای تسهیلات بیشتر به سایر متقاضیان وام باشد (نه استفاده صاحبان صندوق) اشکالی ندارد.

مؤسسات پولی که قرض‌الحسنه پرداخت می‌کنند به سپرده‌های قرض‌الحسنه متکی‌اند و اصولاً نمی‌توان از آنها انتظار داشت که بدون شروط مذکور به‌کار خود در حجم قابل‌قبول ادامه دهند. در این زمینه شورای پول و اعتبار در تاریخ ۲۰/ ۵ / ۱۳۸۸ طی ماده ۲۵ دستورالعمل اجرائی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه مقرر داشته: ارائه هرگونه برنامه زمان‌بندی برای اعطای وام در قبال گذاردن سپرده برای مدت معین در چارچوب جداولی بر اساس نوبت و مبلغ و موارد مشابه توسط صندوق ممنوع است.

بر این اساس مؤسسات پولی سپرده داشتن را شرط دریافت وام قرار می‌دهند، اما مقدار و مدت سپرده‌گذاری را شرط نمی‌کنند به‌طوری که میانگین مانده سپرده برای سپرده‌گذار ایجاد حق نکند، اگر چه در محاسبات داخلی بر اساس همین گزاره‌ها با درخواست وام موافقت می‌شود. به‌این‌ترتیب سپرده دریافت می‌شود ولی پرداخت وام مشروط به آن نخواهد بود. در این سازوکار از اصل اعتماد استفاده می‌شود. تجربه مؤسساتی که از این شیوه استفاده می‌کنند و اعتماد مردم به آنها (مانند قرض‌الحسنه انصار القائم نیشابور) نشان‌دهنده کارایی عملی این جریان کاری است.

۹. مشوق‌های در نظر گرفته‌شده برای سپرده‌گذاران در حساب‌های قرض‌الحسنه

بر اساس ماده‌ی ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) بانک‌ها می‌توانند سپرده‌های قرض‌الحسنه را به دو شکل قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز و قرض‌الحسنه‌ی جاری جذب کنند. ماده-ی ۶ قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) مقرر می‌دارد: بانک‌ها می‌توانند، به‌منظور جذب و تجهیز سپرده‌ها با اتخاذ روش‌های تشویقی از امتیازات زیر به سپرده‌گذاران اعطاء نمایند.

الف) اعطای جوایز غیرثابت نقدی یا جنسی برای سپرده‌های قرض‌الحسنه

ب) تخفیف و یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت کارمزد و یا حق‌الوکاله

ج) دادن حق تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطائی بانکی

چنین مشوق‌هایی با توجه به اینکه سپرده‌ها بر اساس عقد قرض شکل‌گرفته‌اند، شبهه‌ی ربا دارند. این مشوق‌ها ازپیش‌تعیین‌شده‌اند و حتی برای اجرای آنها (مانند انواع چک) قوانین متعدد تدوین شده است و اصولاً افراد جهت برخورداری از چنین امکاناتی در بانک سپرده-گذاری می‌کنند.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

اگر بانک اعلام کند که باوجود تبلیغات قرعه‌کشی معمول، امسال مطابق روال هر سال قرعه‌کشی انجام نخواهد داد، واکنش سپرده‌گذاران چه خواهد بود؟ چنین سؤالی مشخص‌کننده‌ی ماهیت جوایز بانک و قرعه‌کشی آن است. هرگونه پیش‌شرط اضافه بر رد اصل بدهی در عقد قرض، ربا است؛ بنابراین اگر فرد، شرکت کردن در قرعه‌کشی دریافت جایزه را حق خود در ازای سپرده‌گذاری بداند، شرکت وی در قرعه‌کشی ربا است. البته این یک مسئله‌ی شخصی است و افراد بسته به نیت خود در این مورد دچار ربا می‌شوند. بااین‌حال نحوه‌ی عملکرد بانک‌ها و تبلیغات آنها بسیار مهم است چرا که تبلیغ قرعه‌کشی جوایز بانک‌ها دلیل اقدام بسیاری از مردم به سپرده‌گذاری محسوب شده و نیت آنها را شکل می‌دهد؛ به‌طوری که با گسترش خدمات بانکداری الکترونیکی به حساب‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت اقبال مردم به حساب‌های قرض‌الحسنه کاهش یافته است (عرب‌مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۲۲).

۱۰.حضور قرض‌الحسنه به‌عنوان عقدی غیرانتفاعی در عملیات بانک که مؤسسه‌ای انتفاعی است.

در بیان ویژگی اصلی قرض‌الحسنه بیان شد که این قرارداد ماهیت غیرانتفاعی و خیرخواهانه دارد؛ بنابراین با معیارهای مؤسسه‌هایی چون بانک که به اعتقاد کارشناسان و صاحب‌نظران و به اعتراف عرف مردم، یک بنگاه انتفاعی تمام‌عیار و به دنبال سود است، منافات دارد و بانک را از جایگاه اصلی‌اش خارج کرده، انتظارات خاصی را از آن موجب می‌شود (موسویان، ۱۳۸۴: ۵۴).

چرا باید مردم با بانک عقدی ببندند که کسب سود دنیوی از آن غیرموجه است. بانک نیازمند نیست که مردم فی‌سبیل‌الله به آن قرض‌الحسنه بدهند. بانک مؤسسه‌ای است که در شرایط عادی در پی انباشت سود می‌باشد. همان طور که بیان شد، برای آنکه قرض، حسنه شود نیاز دریافت‌کننده شرطی اساسی است؛ بنابراین اختصاص لفظ قرض‌الحسنه به این عقد وجهی نخواهد داشت.

اگر بانک را واسطه‌ای در اعطای قرض‌الحسنه به نیازمندان بدانیم، آن‌گونه که برخی مؤسسات قرض‌الحسنه هستند، تأمین هزینه‌ی جوایز از محل دریافت کارمزد اعطای وام قرض‌الحسنه (در صورت پیش‌شرط بودن قرعه‌کشی و اعطای جوایز) نیز انتقال ربا از دریافت‌کنندگان وام به سپرده‌گذاران خواهد بود و اگر بانک این جوایز را بدون آنکه در استفاده از سپرده‌ها سهمی داشته باشد از منابع خود بپردازد و آنها را در محاسبه‌ی میزان کارمزد دریافتی خود دخالت ندهد، در واقع تبدیل به یک مؤسسه‌ی خیریه‌ی انفاق‌کننده می‌شود.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

به‌این‌ترتیب اگر بانک سپرده‌های قرض‌الحسنه را برای خود بردارد، قرض، ثـواب معنـوی کـه باید تنها پاداش آن باشد را از دست خواهد داد (به همین دلیل کارکردها و مشـوق‌هـای مـادی مطرح می‌شوند) و اگر نقش واسطه‌ی وجوه را داشته باشد، کـارمزد و مشـوق‌هـا ربـا محسـوب می‌شوند.

جمع بندی و نتیجه گیری

۱) جهیز منابع بانکی به روش قرض‌الحسنه تحت عنوان قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز و جـاری، اگـر مزد کار قرض دهنده (جبران هزینه) باشد، شبهه ربـا دارد (در حکـم اخـتلاف اسـت) امـا اگـر سپرده‌گذار برای رسیدن به خدماتی بیش از تضمین بازپرداخت سپرده‌اش سپرده‌گـذاری کنـد (که اصولاً همین گونه است) ربوی است.

۲) کارمزد تسهیلات قرض‌الحسنه، اگر بیش از مزد کار بـوده و سـود سـرمایه‌ی قـرض دهنـده محسوب شود، رباست و از آنجا که کارمزد قرض‌الحسنه با نرخ ثابت ۴ درصد بـیش از مـزد کـار بانکدار است و به‌عنوان سود سرمایه به مالکیت بانک در می‌آید، ایـن کـارمزد دربردارنـده‌ی ربـا است.

پیشنهادها

۱) قرض‌الحسنه از روش‌های اصلی تجهیز و تخصیص منابع بانکی کنـار گذاشـته شـود. از ایـن عقد می‌توان تنها جهت برون‌رفت از برخی تنگناها مانند مبادلات اتاق پایاپای استفاده نمود.

۲) حساب‌های قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز و جاری به حساب‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت عـادی و جاری تغییر یابد. در این حالت بانک می‌تواند با پرداخت سهم سود کم از این منـابع اسـتفاده کند و خدمات بانک در کنار سود این حساب‌ها به‌عنوان یک پاداش به شـریک یـا وکیـل قابـل ارائه است.

۳) با توجه به فرهنگ رایـج اقتصـادی جامعـه، بانـک‌هـای انتفـاعی بایـد از ارائـه‌ی تسـهیلات قرض‌الحسنه خودداری کنند تا وجهه‌ی انتفاعی آنها حفـظ شـود و ایـن امـور را بـه مؤسسـاتی واگذار کنند که تنها به پرداخت قرض‌الحسنه (از منـابع مختلـف دولتـی و غیردولتـی) اشـتغال دارند و کارمزدی به‌اندازه‌ی مزد کار خود تحت عنوان وکیل یا واسطه دریافت می‌کنند.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

۴) پرداخت قرض‌الحسنه، فی‌النفسه هزینه‌ی فرصت در پی دارد. درحالی‌که دولت این هزینه را بر عهده می‌گیرد، بهتر است هزینه‌ی کارمزد مؤسسات واسط را نیز برعهده‌گرفته و تسهیلات قرض‌الحسنه‌ی دولت مانند وام ازدواج بدون هیچ کارمزدی پرداخت شود.

۵) یکی از مهم‌ترین دلایل مهجور شدن قرض‌الحسنه در جامعه، تورم بالا در اقتصاد ایران است. برای حل این مشکل می‌توان به‌جای قرض دادن پول، صکوک قرض داد.

در این راستا دولت می‌تواند سبد مشخصی از کالاها را در نظر گرفته، بر اساس آن صکوکی منتشر نماید که ارزش ریالی آن با افزایش بهای کالاهای موجود در سبد افزایش یابد. تضمین دولت جهت بازخرید این صکوک به قیمت روز و تدوین صحیح سبد کالا می‌تواند اثر تورم را خنثی نماید. استفاده از چنین صکوکی در کنار پول اعتباری رایج می‌تواند در قراردادهای دین-ساز دیگر نیز مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

۱. حبیبیان نقیبی، مجید، (۱۳۸۳)، قرض‌الحسنه، نگرشی تفسیری- روایی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، صص ۱۱-۳۴.

۲. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲)، رساله اجوبه الاستفتاءات، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.

۳. عباسی ، زهرا و صدر، سید کاظم ،(۱۳۸۴)، محاسبه هزینه تسهیلات قرض‌الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود اسلامی، اقتصاد اسلامی، شماره ۱۹، صص ۱۱-۴۴.

۴. عرب مازار، عباس و کیقبادی، سعید، (۱۳۸۵)، جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران، اقتصاد اسلامی، شماره ۲۲، صص ۱۱-۴۶.

۵. محقق‌نیا، محمدجواد، (۱۳۸۸)، بررسی جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران، معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۱، صص ۱۴۱-۱۶۲.

۶. موسویان، سید عباس، (۱۳۸۳)، ارزیابی سپرده‌های بانکی و پیشنهاد سپرده‌های جدید، اقتصاد اسلامی، شماره ۱۵، صص ۳۱-۵۴.

۷. موسویان، سید عباس، (۱۳۸۴)، ارزیابی قراردادها و شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا، اقتصاد اسلامی، شماره ۱۹، صص ۴۵-۷۰.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

۸. موسویان، سید عباس، (۱۳۹۱)، نقد دیدگاه‌های معاصر درباره ربا، کتاب نقد، شماره ۶۵-۶۶، صص ۲۲۷-۳۰۲.

۹. یزدانی، مریم، (۱۳۹۰)، قرض‌الحسنه و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی، ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۵ و ۶، صص ۲۹-۴۰.

۱۰.«فتوای آیت الله العظمی صافی گلپایگانی» http://www.saafi.net/fa/node/5882

۱۱.«فتوای آیت الله العظمی سیستانی»/http://www.sistani.org/persian/qa/01088

۱۲.«فتوای آیت الله العظمی فاضل لنکرانی» http://www.fazellankarani.com/persian/qa/7162/

۱۳.«فتوای آیت الله العظمی مکارم شیرازی» http://makarem.ir/Question/ViewQuestion.aspx?lid.

۱۴.«فتوای آیت الله العظمی وحید خراسانی»

http://wahidkhorasani.com/web/index.php?option=com_quickfaq&view=category&cid=49&Itemid=723&lang=fa

۱۵.حاتم پوری کرمانی، محمد رضا « اموال مذموم »

http://www.hatampouri.ir/new/index.php?option=com_content&view=article&id=493:1389-10-03-18-52-28&catid=109

۱۶.دستورالعمل اجرائی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق های قرض‌الحسنه.

۱۷.مصوبه شورای پول و اعتبار، (۱۳۸۸) http://www.cbi.ir/simplelist/6492.aspx

۱۸. «فتوای آیت الله العظمی بهجت» http://www.bahjat.ir/index.php/ahkam/esteftahat/102-2011-09-06-09-18-44.html

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]

[Downloaded from mieaoi.ir on 2023-12-08]